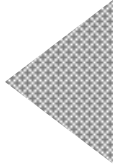

مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی

علیرضا کوهکن^۱

(تاریخ دریافت ۸۷/۱۰/۲۰ - تاریخ تصویب ۸۷/۱۲/۲۰)

چکیده

سرمایه اجتماعی از مفاهیم مهم در جامعه‌شناسی نوین است که وجود آن برای همبستگی اجتماعی و رسیدن به اهداف جامعه لازم می‌باشد. وجود عناصر سرمایه اجتماعی در همه جوامع امری ضروری است. بررسی در مورد وجود و چگونگی کارکرد این عناصر در جامعه اسلامی، موضوع این مقاله می‌باشد.

اگرچه سرمایه اجتماعی از مفاهیم غربی بوده و در مورد خود آن کارهای زیادی صورت گرفته، اما در مورد وجود مؤلفه‌های آن در اسلام و احکام اجتماعی آن کار مشخصی انجام نشده است. این نوشتار به دنبال مشخص نمودن مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر اساس مدل CRS در احکام اسلامی است.

در این نوشتار مؤلفه‌های ساختاری، شناختی و ارتباطی سرمایه اجتماعی در اسلام به صورت جداگانه و مفصل مورد بررسی قرار گرفته و برشمرده می‌شوند. با این بررسی مشخص می‌گردد که در اسلام برای تقویت سرمایه اجتماعی راهکارهای خوبی وجود دارد که ضروری است سیاست‌گذاران امور جامعه برای تقویت و گسترش آنها تلاش زیادی نمایند.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، اسلام، مؤلفه ساختاری سرمایه اجتماعی، مؤلفه شناختی

سرمایه اجتماعی، مؤلفه ارتباطی سرمایه اجتماعی

مقدمه

سرمایه اجتماعی از موضوعات مهم جامعه‌شناسی معاصر است که پرداختن به آن به تازگی در ایران نیز شروع شده است. در مورد تعریف این مبحث در جامعه‌شناسی اختلاف نظر زیادی وجود دارد اما به هر صورت در این مسئله اختلافی نیست که وجود سرمایه اجتماعی برای ادامه حیات یک جامعه ضروری است.

اگر چه سرمایه اجتماعی از مفاهیم جدید علم غربی است، اما با توجه به این که جوامع اسلامی هم دارای همبستگی منحصر به فردی بوده‌اند و به همین لحاظ نقش غیر قابل انکاری در گسترش تمدن اسلامی ایفاء نموده‌اند، این امکان وجود دارد که در دستورات اجتماعی اسلام نیز مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی را جستجو نمود.

هدف از نگارش این مقاله، بررسی وجود و چگونگی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در دستورات اجتماعی است. این مقاله در دو بخش تدوین شده است. در بخش نخست، یا همان بخش نظری، ابتدا سعی شده است تعریفی از سرمایه اجتماعی مطابق با اهداف تحقیق ارائه گردد. در قسمت بعد، مدل نظری توضیح داده شده که بر اساس آن مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در این تحقیق احصاء می‌گردد.

در بخش دوم نوشتار، بر اساس مدل نظری ارائه شده، مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام و کارکردشان مورد بررسی قرار می‌گیرد. به همین منظور این مؤلفه‌ها در سه دسته ساختاری، شناختی و ارتباطی مورد بررسی قرار می‌گیرند. در انتهای مقاله هم از بحث ارائه شده نتیجه‌گیری می‌شود. امید است که با توجه به کمبود منابع فارسی و حتی غیرفارسی در این زمینه، مطالب ارائه شده در توضیح موضوع مناسب باشد. در پایان لازم است از دوست عزیزم جناب آقای محسن ردادی که نگارش این مقاله بدون بهره‌گیری از نظرات و ایده‌های ایشان ممکن نبود تشکر فراوان نمایم.

۱- بخش نظری

۱-۱- تعریف سرمایه اجتماعی

همچنان که فوکویاما بیان کرده، سرمایه اجتماعی دارای تعاریف زیادی است، اما «با آنکه تعاریفی چند برای سرمایه اجتماعی ارائه شده، ولی بسیاری از این تعاریف، به نمودهای سرمایه اجتماعی - و نه خود آن - اشاره می‌کنند» (تاج‌بخش، ۱۳۸۵: ۱۶۹). سایت بانک جهانی نیز

پیشنهادهای زیادی در مورد چگونگی افزایش سرمایه اجتماعی و تحلیل آن دارد اما «وجه مشترک همه این پیشنهادها این است که نمی‌توانند تعریف قانع‌کننده‌ای از سرمایه اجتماعی عرضه کنند و مجبورند در طول پژوهش یک تعریف عملیاتی از آن ارائه کنند» (فاین، ۱۳۸۵: ۲۴۹).

در جمع‌بندی تعریف‌هایی که در مورد سرمایه اجتماعی ارائه شده، می‌توان گفت «برخی نویسندگان مانند بوردیو، کلمن و برت به سرمایه اجتماعی از منظر فردی می‌نگرند. آن‌ها سرمایه اجتماعی را به عنوان منبعی تعریف می‌کنند که فرد می‌تواند از آن به نفع خود بهره‌برداری نماید... (فیلد^۱، ۲۰۰۳: ۱۵-۱۴) برخی از این تعریف‌ها عبارتند از:

- منبعی بالفعل یا بالقوه که دارای یک شبکه پایدار و کم و بیش نهادینه شده است که به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم به روابط اجتماعی باز می‌گردد (بوردیو، ۱۹۸۱).
- ارتباطات اجتماعی که فرد را به صورت بالقوه از منابع نهادینه شده و حمایت برخوردار می‌سازد (استنتون، سالازار و دورنبوش، ۱۹۹۵)؛
- سازماندهی منابع انسانی به منظور افزایش درآمد آتی (استردم، ۱۹۹۴)؛
- فرصت‌هایی برای تبدیل اقدامات اجتماعی فرد به سود (برت، ۱۹۹۸)؛
- انباشته شدن ارتباطات ارزشمند یک فرد در طول زمان (میرسون، ۱۹۹۴)؛
- جزئی از سرمایه انسانی که به اعضای یک جامعه اجازه می‌دهد که به یکدیگر اعتماد نمایند و این اعتماد برای ساختن گروه‌ها و انجمن‌های جدید به کار می‌رود (کلمن، ۱۹۸۸).
- برخی تعریف‌های دیگر بر شخصیت جمعی تأکید دارند، به عنوان مثال:
- به اشتراک گذاردن یک سری از ارزش‌های اخلاقی در جامعه برای به وجود آوردن توقع رفتار عادی و شرافتمندانه از شهروندان (فوکویاما، ۱۹۹۵)؛
- انباشت اعتماد، هنجار و شبکه اجتماعی که مردم به وسیله آن می‌توانند مشکلات مشترک را حل نمایند؛
- توانایی حل مشکل به وسیله سرمایه اجتماعی به ابعاد سازمان اجتماعی و شبکه اجتماعی باز می‌گردد (پوتنام، ۱۹۹۳)؛

- نوعی سرمایه فرهنگی: انباشت دانش، رفتار و کردارهایی که به وسیله اعضای [یک جامعه] با طبقات مشخص افراد صورت می‌گیرد (پوتنام ۱۹۹۵). (اسکورمن^۱، ۹۹۵-۹۹۴).
با توجه به مجموعه تعاریف صورت گرفته، به نظر می‌رسد که بهتر است از یک تعریف عملیاتی از سرمایه اجتماعی در این مقاله استفاده شود. بر این اساس سرمایه اجتماعی عبارت است از: «سرمایه‌ای نامحسوس در یک اجتماع که در طول زمان و براساس عقلانیت و نیک‌خواهی شکل می‌گیرد و منشاء آن، هنجار و اعتماد در ارتباط متقابل انسانی است که در سه ساختار رهبری، خانواده و سازمان، قابل مشاهده می‌باشد».

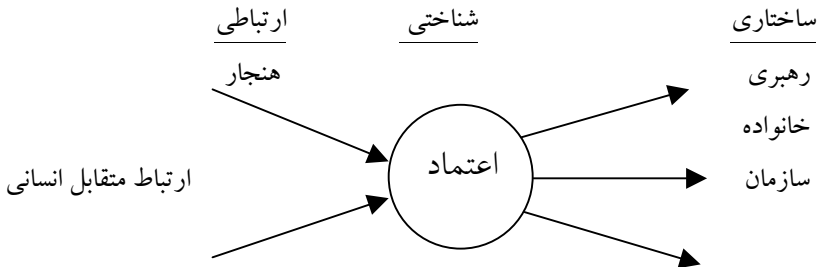
سرمایه اجتماعی را به صورت کوتاه و ساده‌تر می‌توان چنین تعریف نمود: «وجود روابط عمیق و گسترده میان افراد جامعه». روابط عمیق، به معنای وجود اعتماد است و گستردگی روابط در جامعه نشانه وجود شبکه اجتماعی و ارتباطات متقابل در جامعه است. این تعریف گرچه ساده و کلی، اما بسیار کاربردی و قابل فهم است و پیچیدگی‌های تعریف علمی را ندارد.

۱-۲- معرفی مدل CRS (شناختی، ارتباطی، ساختاری)

مدل‌ها و نظریات مختلفی که در مورد سرمایه اجتماعی بیان شده، از نظر جامعیت دچار ضعف است. برخی از این مدل‌ها فقط در حد سازمان کاربرد دارند و برخی نیز مؤلفه‌های مهم سرمایه اجتماعی را نادیده گرفته‌اند. با جمع‌بندی و الهام از مدل‌های موجود، در این نوشتار از مدلی استفاده می‌شود که در محدوده عملیاتی این تحقیق، جامع و مانع به نظر می‌رسد. این مدل می‌تواند در سطح جامعه و سازمان (سطح کلان و خرد) مورد کاربرد قرار گیرد و در هر مورد بخشی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی نقش اصلی را بازی می‌کند.

براین اساس، باید میان مؤلفه‌های نامحسوس و محسوس سرمایه اجتماعی تمایز ایجاد شود. در مدل انتخابی، مفهوم اعتماد محور تعریف سرمایه اجتماعی می‌باشد. اعتماد تحت تأثیر هنجار و ارتباط متقابل انسانی تولید می‌گردد و روح سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهد. بعد ساختاری شامل رهبری، خانواده و سازمان، قسمتی از سرمایه اجتماعی را نشان می‌دهد که کانال جریان سرمایه اجتماعی است. به عبارت دیگر، سرمایه اجتماعی در بعد ساختاری تبلور می‌یابد و خود را آشکار می‌کند.

نمودار (۱): مدل CRS مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی

بعد ساختاری، بستری را فراهم می‌کند که سرمایه اجتماعی بتواند ظهور پیدا کند و بقیه ابعاد سرمایه اجتماعی در این بستر جای بگیرد.

اعتماد، مؤلفه و نتیجه سرمایه اجتماعی است. در واقع سرمایه اجتماعی به وسیله اعتماد شناخته می‌شود و رابطه دو سویه‌ای با آن دارد. از طرفی اعتماد سرمایه اجتماعی را به وجود آورده و از طرف دیگر اگر در جامعه‌ای سرمایه اجتماعی به اندازه کافی وجود داشته باشد، اعتماد میان افراد تقویت می‌گردد (کلمن^۱، ۱۹۹۰: ۳۰۶).

وجود اعتماد در بعد ساختاری سرمایه اجتماعی، این بعد را کارآمد و مولد سرمایه اجتماعی می‌سازد. اگر اعتماد میان اعضای یک خانواده یا سازمان وجود نداشته باشد، نمی‌توان از سرمایه اجتماعی در این گروه‌ها سخن گفت.

اعتماد به عنوان بعد شناختی سرمایه اجتماعی، حلقه واسط میان بعد ارتباطی و ساختاری تلقی می‌گردد (فوکویاما، ۱۳۸۲: ۹۱).

بعد ارتباطی، ارتباط میان افراد را مورد تأکید قرار می‌دهد. در ارتباط متقابل میان انسان‌هاست که شبکه‌ای به وجود می‌آید که حامل سرمایه اجتماعی است. این شبکه حالت تارهای نامرئی میان انسان‌ها را بازی می‌کند. ارتباط متقابل انسانی اگر بر مبنای اعتماد شکل بگیرد، سرمایه اجتماعی را در خانواده، رهبری و سازمان ایجاد می‌کند (پوتنام^۲، ۱۹۸۸: ۱۹). زمانی که ارتباط میان انسان‌ها

۱ - Coleman

۲ - Putnam

گسسته شود، امکان شکل‌گیری اعتماد وجود ندارد؛ زیرا اعتماد همواره در یک رابطه دو سویه پدید می‌آید. دو سویه و متقابل بودن رابطه نیز اهمیت زیادی دارد، زیرا اگر ارتباط یکسویه باشد و در طرف مقابل هیچ واکنشی برانگیخته نشود، رابطه کاملاً بی‌دوام است و پس از مدتی همین ارتباط یکسویه نیز قطع می‌شود. اگر هم این ارتباط یکسویه تا مدتی تداوم داشته باشد، نمی‌تواند حامل اعتماد بوده و سرمایه اجتماعی را پدید آورد. سرمایه اجتماعی با داد و ستد میان روابط انسانی پدید می‌آید.

«هنجار» از این جهت در بعد ارتباطی سرمایه اجتماعی قرار دارد که هنجار غیر ارتباطی حذف گردد. هنجارها و ارزش‌ها، طیف گوناگونی دارند، اما آن دسته از هنجارها در تولید سرمایه اجتماعی دخالت دارند که به ارتباط میان انسان‌ها پردازند، نه همه هنجارها. هنجارهایی که اعتماد آفرین باشند و به نوعی روابط میان انسان‌ها را بر اساس اعتماد تنظیم کنند، می‌توانند در تولید سرمایه اجتماعی نقش داشته باشند.

بر اساس مدل CRS می‌توان نحوه شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در جامعه را مشاهده کرد. وجود و تقویت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی می‌تواند بر میزان تولید سرمایه اجتماعی در جامعه تأثیر بگذارد. در این مدل، اعتماد به عنوان شناسه سرمایه اجتماعی تلقی می‌گردد و برای سنجش سرمایه اجتماعی باید میزان وجود اعتماد را مورد سنجش قرار داد.

۲- سرمایه اجتماعی در اسلام

در بخش نخست مقاله مدل CRS معرفی شد. در این بخش سعی می‌شود با استفاده از این مدل، مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام معرفی شود. در این مدل، سه گروه عمده وجود دارند که شامل مؤلفه‌های ساختاری، شناختی و ارتباطی می‌شود. در این قسمت هریک از این گروه‌ها به صورت مجزا مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۲-۱- مؤلفه‌های ساختاری سرمایه اجتماعی در اسلام

مؤلفه‌های ساختاری، مربوط به بستر و جایگاه بروز و ظهور سرمایه اجتماعی است. در هر جامعه‌ای باید ساختارها، وجود داشته باشند تا سرمایه اجتماعی در آن جامعه تولید و انباشته گردد. بدون وجود این ساختارها، مؤلفه‌های دیگر سرمایه اجتماعی نمی‌تواند سرمایه اجتماعی ایجاد کرده و به صورت غیر فعال و نهفته باقی می‌ماند.

در اسلام نیز ساختارهایی که وجود دارند که می‌توانند حامل سرمایه اجتماعی باشند. در برخی از

کتب علمای اسلام، برای نشان دادن ساختار جامعه اسلامی از تمثیل خیمه استفاده شده است.^۱ در اینجا و با استفاده از تئوری سرمایه اجتماعی سعی می‌شود این ساختار اقتباس گردد و با بسط و تکمیل آن، ساختارهای جامعه اسلامی نشان داده شود. آیت‌الله شاه آبادی درباره جامعه اسلامی، چنین می‌فرماید: «بسط معارف و حقایق دیانت در حدود ممالک اسلام که به منزله خیط نبوت و ولایت و ارتباط به مقام مقدس ایشان و اجتناب از خلطه و آمیزش با اجانب، که فرموده «اعتصموا بحبل الله جميعاً ولا تفرقوا». اصل دوم توسعه اجتماعات مذهبی برای ارتباط و دوستی متدینین با یکدیگر که به منزله خیط اخوت است، چنانچه فرموده «و اذکرو نعمه الله علیکم اذ کتتم اعداء فأصبحم بنعمته اخواناً» تا بواسطه این دو خیط طولی و عرضی، تحصیل لباس تقوی و لباس جندالله نموده و لشکر کفر و نفاق و فسق و فساد را از عالم قلع و قمع نمایند» (شاه‌آبادی، ۱۳۶۰: ۷-۶).

در این تئوری از دو خیط (نخ)، و در واقع وسیله اتصال، سخن گفته شده است که تار و پود جامعه اسلامی را به وجود می‌آورد. خیط عمودی، محور ولایت است که ستون خیمه جامعه اسلامی محسوب می‌گردد و تمام استواری جامعه اسلامی به این محور مربوط می‌باشد. رهبر، که می‌تواند پیامبر یا امام باشد، به عنوان ستون اصلی جامعه اسلامی معرفی شده است.

خیط افقی، محور اخوت می‌باشد که میان مسلمانان ارتباط برقرار می‌سازد. اخوت رابطه‌ای خاص میان جامعه اسلامی است که از رابطه شهروندی فراتر است و به رابطه خانوادگی نزدیک می‌گردد. این محور شامل دو قسمت است که یکی مربوط به ارتباط درون خانواده است و دیگری مربوط به ارتباط بیرون از خانواده. بدین ترتیب این مجموعه می‌تواند رابطه درون خانواده را پوشش دهد و شامل ارتباط میان مؤمنین در درون خانواده و ارتباط میان مؤمنین در بیرون خانواده باشد.

بر همین اساس سه رکن جامعه اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد. رابطه اول که همان رابطه ولایت می‌باشد، رابطه‌ای طولی به شمار می‌رود. یعنی افراد، در دو طرف رابطه در موقعیت یکسان قرار ندارند و یک طرف بر دیگری برتری دارد. اما رابطه بنوت (رابطه میان اعضای خانواده) و رابطه اخوت، رابطه عرضی است که افراد در آن در موقعیت برابر قرار دارند. رابطه با

۱ - قسمتی از مباحث مؤلفه‌های ساختاری سرمایه اجتماعی در اسلام از کتاب شذرات المعارف آیت‌الله شاه‌آبادی اقتباس شده است.

خانواده و سایر اعضای جامعه، پس از رابطه با رهبر قرار داشته و در اولویت بعدی پس از آن شناخته می‌شود. این امر بدین معناست که در روابط جاری در جامعه اسلامی، سلسله مراتب حاکم است و در این زمینه اولویت‌بندی وجود دارد.

رکن اول: ولایت

ولایت به معنای رابطه میان رهبر و پیروان است که رهبری او را پذیرفته‌اند. ولایت در اسلام امری قلبی است که با اعتقادات افراد سروکار دارد. در این اندیشه، کسی که ولایت خدا را نپذیرد، تحت ولایت شیطان در خواهد آمد و رهبری آنرا می‌پذیرد (قرآن کریم، ۲: ۲۵۶). به همین دلیل، پذیرش ولایت کسی که خدا امر به اطاعت از او فرموده است، بر هر مسلمانی واجب است. بنابر اعتقادات تشیع، ولایت از هر امر دیگر در اسلام اهمیت بیشتری دارد (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۷: ۲۰۷). علت این است که رهبر و امام، رابطه‌ای خاص و ویژه با پیروان خود برقرار می‌سازد که از هر رابطه دیگری قوی‌تر است. او می‌تواند از این رابطه برای هدایت و یا گمراهی مردم استفاده کند. در واقع امام، سرمایه بسیار عظیمی در اختیار دارد و به وسیله آن قادر به انجام کارهای بسیار بزرگ است.

البته این رابطه دو طرفه است و حقوق متقابلی میان امام و امت وجود دارد. امام علی علیه‌السلام این حقوق را چنین بر می‌شمارد: «وظیفه حکمران است که اگر به زیادتی رسید یا به نعمتی مخصوص گشت، موجب تغییر حال و دگرگونی رفتار او بر رعیتش نشود و نعمت‌هایی که خدا نصیبش کرده، بر نزدیکی او به بندگان خدا و مهربانی او به برادرانش بیفزاید. بدانید حق شماست بر من که رازی را از شما نپوشم مگر در جنگ و بدون رایزنی با شما کاری نکنم مگر در داوری و حق شما را از موقع آن تأخیر نیفکنم (حقوق و عطایای شما را به موقع بپردازم) و در رساندن آن درنگ نکنم و همه شما را در حق برابر و یکسان دانم. پس، هر گاه چنین کردم بر خداست که به شما نعمت ارزانی دارد و بر شماست که از من فرمان برید» (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۷۷: ۲۲۹). سرمایه اجتماعی اسلامی، کاملاً به امام وابسته است و بدون وجود حضور معنوی و حقیقی امام، نمی‌توان سرمایه اجتماعی اسلامی داشت. امام هم در عالم معنا و هم در عالم ماده در روابط میان پیروان خود دخالت دارد.

رکن دوم: بنوت

بنوت یا رابطه درون خانواده اسلامی، اهمیت زیادی برای سرمایه اجتماعی دارد. البته این موضوع

مورد توجه سایر نظریه پردازان سرمایه اجتماعی نیز قرار گرفته است و خانواده را عنصر مهمی در تولید سرمایه اجتماعی دانسته‌اند. در اسلام نیز خانواده بهای زیادی داشته و از راهکارهای مختلف برای تقویت این نهاد استفاده شده است.

خانواده در این تئوری، رابطه میان افرادی را شامل می‌شود که از لحاظ خونی با یکدیگر پیوند دارند. خانواده به علت اینکه پیوندها در آن مبتنی بر غریزه رخ می‌دهد، استحکام زیادی دارد و می‌تواند گروه کوچک ولی منسجمی را ایجاد نماید. این گروه کوچک، با حمایت کامل جامعه اسلامی، به تولید سرمایه اجتماعی می‌پردازد (گریلی^۱، ۱۹۹۷: ۵۸۷). از جمله این حمایت‌ها، اولویت دادن کمک و رابطه انسان دوستانه به خانواده نسبت به افراد خارج از خانواده است. اتفاق ابتدا در مورد خانواده صورت می‌گیرد و در صورتی که میان اقوام، فقری یافت نشد، می‌توان آن را به افراد خارج از خانه پرداخت نمود. در قرآن نیز این سلسله مراتب رعایت شده است (قرآن کریم، ۲: ۲۱۵). تشکیل خانواده از سنت‌های پیامبر صلی الله علیه و آله شمرده شده و ویران کردن آن مبعوض‌ترین حلال‌ها دانسته شده است.

رکن سوم: اخوت

سومین ساختار برای تولید سرمایه اجتماعی، رابطه برادری میان مؤمنین در جامعه اسلامی است. این نهاد توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تعریف شد و از اختصاصات اسلام است. اخوت رابطه ویژه‌ای میان اعضای جامعه اسلامی است که حقوق و تکالیفی را بر اعضای آن واجب می‌کند. این نهاد مانند یک سازمان بزرگ اجتماعی عمل می‌کند. اعضای این سازمان، رابطه نزدیکی با یکدیگر دارند و از نظر سازمانی، همه در یک رده قرار دارند. در واقع هیچ سلسله مراتبی در سازمان اخوت وجود ندارد و هیچ یک برتر از دیگری نیست. به همین دلیل یک فرد مؤمن ثروتمند و با نفوذ، خود را نسبت به برادر مؤمن فقیرش موظف می‌داند. یاری برادران مؤمن، وظیفه هر فرد مسلمان است و اسلام کسی را که یک شب در فکر یاری برادر مسلمان خود نباشد، مسلمان نمی‌داند. اخوت، گسترده‌ترین سازمان منظمی است که در اسلام تعریف شده است. برادران ایمانی، فقط از خدا و امام فرمانبرداری دارند. سرمایه اجتماعی در بین آنها این گونه توصیف شده است: «اشداء علی الکفار و رحماء بینهم» (قرآن کریم، ۴۸: ۲۹). آنها در

برابر کفار شدید هستند و میان خود مهربانند. سرمایه اجتماعی و رابطه میان آنها موجب می‌شود که دشمنان و غیر عضوها را از میان خود طرد کنند، اما با یکدیگر رابطه قوی داشته باشند. به این دلیل اخوت خط عرضی نامیده شده است که افراد در آن برابر هستند و هیچ برتری و مزیتی به یکدیگر ندارند. به علاوه همه این افراد، به وسیله خط طولی (امام) به یکدیگر متصل می‌گردند. شیرازه این سازمان در وجود امام نهفته است و اوست که موجب پیوستگی برادران ایمانی را فراهم می‌آورد. زیرا امام، حاکم و قاضی محسوب می‌شود و اختلافات میان مؤمنین را برطرف می‌کند و عدالت را اجرا می‌نماید و اجازه نمی‌دهد اختلافات میان اعضاء گسترده شود. مومنین نسبت به یکدیگر وظایفی دارند که موجب می‌شود آنها هر چه بیشتر به هم نزدیک شوند. حقوق برادران ایمانی مانند خیرخواهی، عیادت از مریض، قرض الحسنه، امر به معروف و نهی از منکر، یاری ستمدیدگان، احترام و ... لازم الاجرا هستند.

رابطه میان مؤمنین با رهبر از طریق نصیحت به امام «نصیحه لائمة المؤمنین» (محممدی ری شهری، ۱۳۷۷: ۲۹۰۱)، برقرار می‌گردد. مؤمنین وظیفه دارند در مواقع حساس، امام خود را نصیحت نمایند و او را به راه راست هدایت نمایند. امام نیز در این گونه موارد باید مشورت و خیرخواهی آنها را بپذیرد. این قاعده موجب می‌شود که رابطه اخوت با ولایت قطع نباشد و ارتباط میان این دو نهاد، مانع از شکل‌گیری شکاف میان رهبر و امت گردد. از طرف دیگر، قاعده امر به معروف و نهی از منکر، موجب می‌گردد که مؤمنین با یکدیگر رابطه داشته و این ارتباط، مانع از شکل‌گیری از خود بیگانگی در جامعه اسلامی گردد. این قاعده، از عناصر بسیار مهم مذهب اسلام است و خداوند به دلیل وجود امر به معروف و نهی از منکر، امت اسلامی را بهترین ملت‌ها معرفی نموده‌اند (قرآن کریم، ۳: ۱۱۰).

۲-۱- مؤلفه شناختی سرمایه اجتماعی (اعتماد)

اعتماد، روح سرمایه اجتماعی است و مهمترین مؤلفه سرمایه اجتماعی محسوب می‌گردد. پس از این که ساختارهای تولید سرمایه اجتماعی شکل گرفت، اعتماد باید میان این ساختارها وجود داشته باشد تا سرمایه اجتماعی به وجود آید. اعتماد موجب می‌شود روابط میان افراد به اندازه کافی عمیق باشد تا سرمایه اجتماعی مطلوب تولید گردد.

در اسلام، قوانین و دستوراتی وجود دارد که به این بعد سرمایه اجتماعی می‌پردازند و موجب می‌شوند که اعتماد میان اعضای جامعه به وجود آید. یکی از مهمترین روش‌های ایجاد اعتماد،

وجود رابطه میان دو نهاد اصلی جامعه اسلامی یعنی امام و امت است. در قسمت قبل در مورد این رابطه توضیح داده شد. رابطه میان امام و امت موجب می‌شود که اعتماد میان رهبر و اعضای جامعه اسلامی استمرار یابد. اما عناصر دیگری هم در جهان بینی اسلامی وجود دارد که اعتماد آفرین هستند.

مؤلفه‌های ایجاد اعتماد در اسلام را می‌توان به صورت کلی در دو دسته اجتماعی و اقتصادی معرفی نمود. مؤلفه‌های اجتماعی موجب می‌شود که اعتماد اجتماعی در جامعه اسلامی وجود داشته باشد و افراد جامعه به یکدیگر اعتماد کنند و یا اینکه اعتماد خود را نسبت به یکدیگر از دست ندهند. مؤلفه‌های اقتصادی، عناصری است که در اسلام تعبیه شده است تا اطمینان کافی را در اعضا به وجود آورد که در صورت نیاز مادی و اقتصادی، همواره نهادهایی برای حمایت از آنها وجود دارد. مؤلفه‌های اقتصادی، اعتماد به ساختارهای جامعه اسلامی را فراهم می‌آورد و اجازه نمی‌دهد که نیازهای مادی مسلمانان، موجب بی‌اعتمادی به کل ساختارهای اسلامی شود. زیرا در صورتی که این نیازها برآورده نشوند و حداقل معیشت مسلمین تأمین نگردد، کل جامعه اسلامی با خطر بی‌اعتمادی مواجه می‌گردد. در ادامه هر کدام از این مؤلفه‌ها توضیح داده می‌شود:

یک: مؤلفه‌های اجتماعی اعتماد

این مؤلفه‌ها در دو بخش کلی سلبی و ایجابی قابل ارائه هستند. مؤلفه‌های ایجابی موجب به وجود آمدن اعتماد می‌گردد و مؤلفه‌های سلبی، مانع از اضمحلال اعتماد در جامعه می‌شوند.

الف) مؤلفه‌های ایجابی

۱- **امانت‌داری:** یکی از مهمترین دستورات اسلام، حفظ امانات است. مسلمانان باید در حفظ امانات کوشا باشند و در حد توان آنها را حفظ نمایند. این امانت فقط شامل اجناس و کالا نمی‌شود. بلکه مجالس و همشینی‌ها نیز امانت محسوب می‌گردند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۷: ۷۴۵) و اتفاقاتی که در یک مجلس می‌افتد و یا گفتگوهایی که افراد به صورت خصوصی با یکدیگر انجام می‌دهند، به عنوان امانت نزد افراد می‌ماند و به خارج از مجلس درز نمی‌کند. این مسأله موجب می‌شود، اعتماد میان افراد حاضر در جلسه حفظ شود و نگران فاش شدن رازهای خود نباشند.

سفارش به عیب پوشی مسلمین نیز جزء این مؤلفه محسوب می‌گردد. زیرا بر فرض اطلاع بر

عیوب دیگر مسلمین، لازم است افراد از فاش نمودن آن خودداری کنند و با حفظ آبروی آن فرد، اعتماد به صاحب عیب را از بین نبرند. اصولاً سفارش اسلام این است که مسلمین به دنبال یافتن عیوب یکدیگر نباشند. اموری که مردم می‌خواهند پنهان بماند، نباید پیگیری کرد و فاش نمود (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۱۹۸) و چنانچه به صورت اتفاقی متوجه چنین مسأله‌ای شدند با کمال امانت‌داری آن را بپوشانند.

۲- وفای به عهد: در قرآن بارها از مسلمانان خواسته شده است که به عهد خود وفا نمایند (قرآن کریم، ۲: ۲۷). این توصیه به این سبب است که نقض عهد در جامعه اسلامی، موجب کاهش اعتماد عمومی می‌گردد. بنابراین مسلمانان موظف هستند که به عهدهای خود وفا نمایند. شکستن عهد در اسلام دارای کفاره (مجازات) بوده و از بزرگترین گناه‌ها شمرده می‌شود. با توجه به این مسائل، زمانی که مسلمانی عهد می‌بندد، طرف مقابل اطمینان دارد که وی به قول خود وفا می‌کند و عهد خود را نمی‌شکند.

۳- حقوق برادران مؤمن: یکی از گسترده‌ترین مباحث در اخلاق و فقه اسلامی، حقوق برادران مؤمن است (محمدری شهری، ۱۳۷۷: ۱۲۴۵). زمانی که فردی عضو جامعه اسلامی شد، برادر ایمانی دیگر مسلمین محسوب می‌شود و همگان نسبت به او وظایفی دارند. در واقع، عضویت در جامعه ایمانی، حقوقی را برای هر مسلمان به ارمغان می‌آورد. برخی از این حقوق عبارتند از: احترام به مؤمن، حفظ آبروی مؤمن، حقوق همنشین، دیدار برادران مؤمن، شاد کردن دل مؤمن، یاری برادران مؤمن، دفاع از حیثیت مؤمن، حقوق همسایگان، نهی از آزردهن مؤمن، نهی از زیان به مسلم و ... . پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

این حقوق تا جایی پیش می‌رود که گرفتن سود کالا از برادر مؤمن در ضمن تجارت مکروه است و توصیه شده است کالا به برادران مؤمن به قیمت خرید فروخته شود.

الف) مؤلفه‌های سلبی

مؤلفه‌های سلبی موجب می‌شود که اعتماد در جامعه اسلامی دچار خدشه شود. بنابراین اسلام با نهی از این مؤلفه‌ها، به حفظ و استمرار اعتماد در جامعه اسلامی پرداخته است. بسیاری از این مؤلفه‌های سلبی در سوره حجرات آمده است و از این نظر می‌توان گفت سوره حجرات، سوره‌ای است که بسیار به سرمایه اجتماعی پرداخته است. برخی از این مؤلفه‌ها که در اسلام مورد نهی قرار گرفته‌اند و تحریم شده‌اند عبارتند از: تهمت، دروغ، کینه ورزی، نیرنگ و غش با مسلمین، سخن‌چینی و نمایی، غیبت و ...

دو: مؤلفه‌های اقتصادی اعتماد

این مؤلفه‌ها، نهادهایی در جامعه اسلامی به وجود می‌آورند که برای اقشار مختلف جامعه قابل اتکاء هستند. افراد ضعیف در جامعه اسلامی با استفاده از این گونه نهادها، جامعه اسلامی را قابل اعتماد می‌یابند و از گریختن آنها از جامعه اسلامی جلوگیری به عمل می‌آید. قواعد اعتمادساز اقتصادی موجب می‌شود مسلمانان با ریسک کمتری در تعاملات اجتماعی و اقتصادی خود مواجه شوند و به این ترتیب اعتماد بیشتری به یکدیگر داشته باشند.

۱- **قرض الحسنه:** قرض الحسنه به معنای واگذار کردن موقت پول به دیگری است به طوری که در زمان بازپس‌گیری آن، زیاد و کم حاصل نگردد و پول به همان میزان اصلی، دریافت گردد. این نوع معامله، در مقابل ربا قرار دارد که در زمان بازپس‌گیری پول، مبلغی به عنوان بهره یا سود دریافت می‌شود.

قرض الحسنه از بزرگترین اعمال عبادی مسلمانان محسوب می‌شود که اسلام به آن سفارش زیادی کرده است. تا جایی که وام‌گیرنده، خود خدا معرفی شده است و به این وسیله از مؤمنین درخواست شده که به خدا وام و قرض بدهند (قرآن کریم، ۲: ۲۴۵) و این اهمیت قرض الحسنه را نشان می‌دهد. بنابراین، مسلمانان می‌توانند مطمئن باشند در زمان احتیاج به پول، لازم نیست که کل مایملک خود را از دست بدهند و با قرض گرفتن از برادران مؤمن می‌توانند احتیاجات خود را برطرف نمایند. در مقابل، ربا از بزرگترین گناهان شمرده شده و کسی که ربا می‌گیرد، در واقع به خدا اعلام جنگ نموده است. زیرا، ربا، رابطه‌ای اعتمادآمیز نیست و موجب از بین رفتن ارتباط سالم میان اعضای جامعه می‌گردد.

۲- **قاعده کتابت:** قرآن به مسلمانان توصیه می‌کند هر امر مهم و اقتصادی خود اعم از وصیت، معامله، قرض الحسنه و... را کتبی ثبت نمایند (قرآن کریم، ۲: ۲۸۲). این امر موجب می‌شود که سوء تفاهم‌هایی که در ضمن معامله امکان وقوع دارند، از بین برود و با ثبت شدن کامل معامله، مبنایی برای اجرای عادلانه آن فراهم گردد. عدم کتابت توافقات، موجب می‌شود سوء برداشت‌ها، اعتماد میان طرفین را از بین ببرد.

۳- **انفاق (قرآن کریم، ۲: ۱۹۵ و ۲۵۴ و ۲۶۷) و زکات (قرآن کریم، ۵۸: ۱۳):** این احکام اسلامی، به معنای بخشیدن اموال خود به افراد نیازمند است. این امر موجب می‌شود که نیازمندان، نسبت به تأمین معیشت خود دغدغه نداشته باشند و نسبت به مؤمنین دیگر خوش‌بین بمانند. این قاعده

رابطه میان مسلمین را مهرآمیز می‌گردانند. همچنین وجود روحیه انفاق میان مسلمین، نیازمندان را از ارتکاب به جرائم باز دارد.

انفاق امری داوطلبانه است ولی زکات، برخلاف انفاق، یک حکم واجب است و مسلمانان موظف هستند بخشی از اموال خود را به نیازمندان بدهند. زکات مالیات اسلامی است و همان گونه که مالیات موجب اندوختن پس‌اندازی برای از کارافتادگان و نیازمندان می‌گردد، زکات نیز چنین نقشی را در جامعه اسلامی بازی می‌کند.

۴- وقف: از اختصاصات اسلامی است و به معنای واگذار کردن بخشی از دارایی به صورت موقت یا دائم به گروهی از افراد است. وقف فقط در مورد مسلمانان جایز است و نهاد بسیار مهمی است که می‌تواند در زمینه اقتصادی، موجب تأمین نیاز مسلمانان شود. اموال موقوفه بخش بسیار مهمی از هزینه‌های کارهای خیرخواهانه را تأمین می‌کند و در زمان‌های مختلف در همه کشورهای اسلامی بسیار موفق عمل کرده است.

۲-۳- مؤلفه‌های ارتباطی سرمایه اجتماعی در اسلام

مؤلفه‌های ارتباطی موجب ارتباط میان افراد می‌شود و ارتباط میان افراد را گسترش می‌دهد. هرچه مؤلفه‌های ارتباطی تقویت شود، افراد بیشتری با یکدیگر ارتباط برقرار می‌سازند و شبکه اجتماعی ارتباطات میان افراد گسترده‌تر می‌گردد. شبکه اجتماعی در جامعه اسلامی میان برادران ایمانی وجود دارد و باید با مؤلفه‌های مختلف مانع از تضعیف آن شد.

به صورت کلی دو مؤلفه ارتباط متقابل و هنجار، در این دسته جای می‌گیرند. در ادامه هر کدام به صورت جداگانه توضیح داده می‌شوند.

یک: مؤلفه‌های ایجاد ارتباط متقابل در جامعه اسلامی

آنچه در تولید سرمایه اجتماعی اهمیت دارد، وجود ارتباط متقابل میان اعضای جامعه است. این ارتباط باید دو طرفه باشد. برخی از مؤلفه‌هایی که چنین ارتباط‌هایی را در اسلام تقویت می‌کند عبارتند از:

۱- عوامل دوستی‌زا: برخی از اعمال در اسلام توصیه شده‌اند که موجب ترویج دوستی میان مؤمنین می‌گردد. این دستورات موجب می‌شود مسلمانان به صورت مرتب با یکدیگر در تماس باشند و ارتباط میان آنها از هم گسیخته نگردد. تشویق به هدیه دادن (محمدی‌ری‌شهری،

۱۳۷۷:۶۶۴۵)، میهمانی دادن، نهی از تحقیر مردم (محمدی‌شهری، ۱۳۷۷:۱۲۲۵)، ترغیب به بی‌نیازی (محمدی‌شهری، ۱۳۷۷:۲۳۳۵)، خدمت کردن به مردم (محمدی‌شهری، ۱۳۷۷:۱۳۱۷)، شرکت در امور اجتماعی مربوط به مسلمانان، نهی از رهبانیت و گوشه‌گیری (محمدی‌شهری، ۱۳۷۷:۲۱۴۳) و... مواردی از این دست هستند.

۲- تفکر یکپارچگی امت اسلامی: در اسلام، همه امت اسلامی، یکپارچه معرفی می‌شوند و از هر ملیت و زبانی، با یکدیگر برادر محسوب می‌گردند. بنابراین شبکه اجتماعی گسترده و در هم تنیده‌ای از مسلمانان سراسر جهان به وجود می‌آید. مسلمانان در هر کجای جهان که باشند، نسبت به یکدیگر مسئول به حساب می‌آیند و موظفند که با یکدیگر رابطه داشته باشند. در قرآن، از مسلمانان با واژه امت یاد شده است^۱ که یکپارچگی آنها را می‌رساند.

۳- اصل توبه اجتماعی: در جامعه اسلامی ممکن است برخی از مسلمانان دچار گناه و معصیت شوند. در این صورت این افراد نمی‌توانند تعامل مناسبی با دیگر مسلمانان داشته باشند. اما اسلام دستور داده است که در صورت توبه این افراد، دوباره به شبکه اجتماعی اسلام باز گردند و روابط عادی خود را با سایر مسلمانان از سر گیرند. بنابراین طرد مسلمان به صورت دائم در اسلام وجود ندارد و با طلب بخشایش از خداوند و توبه اجتماعی، به جامعه اسلامی باز می‌گردند (قرآن کریم، ۴: ۱۶). در این صورت هیچ کس حق ندارد این افراد را تحقیر کند و یا گناهانشان را به رخ آنها بکشد. بلکه باید کاملاً روابط دوستانه و مبتنی بر احترام متقابل با آنها برقرار سازد.

دو: مؤلفه‌های ایجاد هنجار

هنجار به معنای الگوی نهادینه شده در جامعه برای ایجاد رفتار خاص می‌باشد. برخی هنجارها در اسلام وجود دارند که موجب ترویج سرمایه اجتماعی می‌گردد. این هنجارها را می‌توان به صورت چهار قاعده کلی بیان نمود. این قواعد، الگوی کاملی را در اختیار مسلمانان قرار می‌دهد تا با استفاده از آن به تنظیم رفتار خود با دیگر افراد بپردازند:

۱- عدالت: این هنجار از نظر اسلام به این معناست که «هر آنچه برای خود می‌پسندی برای دیگران هم بپسند و آنچه برای خود نمی‌پسندی، در مورد دیگران هم مپسند» (محمدی

ری شهری، ۱۳۷۷:۵۲۱۳). این معنای عدالت که بیان شد، برداشتی کاملاً مطابق با فلسفه سرمایه اجتماعی است. بر این اساس، انسان باید در مقابل رفتار اعتمادآفرین دیگران، حتماً واکنش مثبت نشان دهد. بنابراین تعامل مثبت میان اعضاء ترویج می‌گردد. این هنجار می‌تواند در برابر دوست و دشمن مورد استفاده قرار گیرد و کاملاً عقلانی بوده و از نظر همه مکاتب و تفکرها قابل پذیرش است.

۲- ایثار: این هنجار توصیه شده توسط اسلام است و بسیاری از مکاتب از آن بی‌بهره هستند. معنای این هنجار این است که فرد علی‌رغم اینکه رفتار مثبتی از طرف مقابل نمی‌بیند، به ارتباط مثبت با او دست بزند. این رفتار توسط مؤمنین خاص صورت می‌گیرد. آنها با اینکه از طرف مقابل، رفتار اعتمادآمیزی نمی‌بینند، این ریسک را می‌پذیرند و با بخشش و گذشت با دیگران رفتار می‌کنند. این افراد در مقابل کارهای خیر خود انتظار هیچ پاداشی از سوی مردم را ندارند (قرآن کریم، ۵۹: ۹) و با برقراری این رابطه، سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی را حفظ می‌کنند. اسلام سعی می‌کند چنین روحیه‌ای را در جامعه اسلامی رواج دهد و از پیروان خود می‌خواهد بدون توجه به اینکه طرف مقابل آنها چه رفتاری دارد، از خود ایثار به خرج دهند و برای این عمل مؤمنین، اجر عظیمی در نظر گرفته شده است.

۳- تزاید خوبی: اسلام به مسلمانان دستور می‌دهد که در مقابل دریافت هر ارتباط مثبت، یک قدم بیشتر بروند و رابطه‌ای قوی‌تر برقرار سازند (قرآن کریم، ۴: ۸۶). یعنی هر پیام مثبتی که از طرف مقابل دریافت کردند، با واکنش به مراتب بهتر، پاسخ آن را بدهند. این امر موجب می‌شود که رابطه میان مسلمانان روز به روز قوی‌تر گردد.

۴- خیرخواهی عمومی: یکی دیگر از هنجارهای مهم اسلام، ترویج تفکر خیرخواهی عمومی است. یعنی مسلمانان باید سعی کنند نسبت به همه افراد جامعه خود خیرخواه باشند و برای آنها خوبی بخواهند. خیرخواهی عمومی، هنجاری است که هر فرد در جامعه اسلامی می‌باید در نظر داشته باشد. حتی در مقابله با کفار نیز، نیت یک مسلمان باید هدایت آنها باشد، نه اینکه با کینه‌ورزی به آنها بنگرد. مسلمان نباید به هیچ عنوان به فکر ضرر زدن به دیگران باشد، بلکه سعی می‌کند به هر وسیله موجب جلب منفعت به سوی دیگران گردد.

نتیجه‌گیری

این نوشتار به دنبال بررسی وجود و چگونگی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از اسلام بود. به همین منظور ابتدا تعریفی از سرمایه اجتماعی انتخاب شد. متناسب با تعریف عملیاتی انتخاب شده و مناسب با اهداف تحقیق مدل نظری CRS به عنوان چارچوب تئوریک تحقیق انتخاب شده و قسمت‌های مختلفش توضیح داده شد.

در بخش دوم، با کمک مدل تئوریک به بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام پرداخته شد و به همین منظور این مؤلفه‌ها در سه دسته ساختاری، شناختی و ارتباطی مورد بررسی قرار گرفت. مؤلفه‌های ساختاری سرمایه اجتماعی در اسلام به سه دسته ولایت، خانواده و اخوت تقسیم شده و هر کدام توضیح داده شد.

در قسمت بعد، مؤلفه شناختی سرمایه اجتماعی که اعتماد است توضیح داده شد. با بررسی انجام شده مشخص گردید که در اسلام دو دسته قوانین سلبی و ایجابی برای تقویت اعتماد اجتماعی تعبیه شده است که هر کدام به صورت مجزا دسته‌بندی و توضیح داده شد. در انتها هم به مؤلفه‌های ارتباطی سرمایه اجتماعی در اسلام پرداخته شد. این مؤلفه‌ها در دو دسته عوامل ارتباط جمعی و هنجاری طبقه‌بندی شد و هر کدام با دسته‌بندی‌های مربوط به خود توضیح داده شد.

با توجه به بررسی صورت گرفته باید اذعان نمود که مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام به صورت پررنگ وجود دارد و می‌توان نتیجه گرفت که اسلام به همبستگی اجتماعی اهمیت فراوان داده است و به همین منظور سعی نموده تا با وضع قوانین و ایجاد هنجارهایی این پدیده را تقویت کند.

منابع

- قرآن کریم
- تاج بخش، کیان (۱۳۸۵)، *سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه*، تهران: نشر شیرازه.
- شاه آبادی، محمد علی (۱۳۶۰)، *شذرات المعارف*، تهران: نشر نهضت زنان مسلمان.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، جلد ۳۶، دفتر انتشارات اسلامی.
- فاین، بن (۱۳۸۵)، *سرمایه اجتماعی و نظریه اجتماعی*، م. ک. سروریان، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۲)، سرمایه اجتماعی و تحول تکنولوژیک در عصر اطلاعات، *جهان اقتصاد*، ۸۳/۶/۱۵ و نیز *اندیشه صادق*، تابستان و پاییز ۱۳۸۲، شماره ۱۱ و ۱۲
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۷)، *میزان الحکمه*، جلد ۱۳، دارالحدیث.
- Coleman, James. S(1990), *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Harvard University Press.
- Field, John(2003), *Social Capital* , London, Routledge Pub.
- Greeley, Andrew; Coleman revisited(1997) : Religious Structure as a source of Social capital, *The American Behavioral scientist*, Thousand oaks: Mar/ Apr 1997, Vol. 20, Iss. 5.
- Putnam, Robert D(1988), *Bowling Alone: The collapse and Revival of American Community*; New York, Apr 1988.
- Schuurman, Frans. J., *Third world Quarterly*, Vol 24, No.6.